

MAKTAB DARSLIKLARIDA OLMOSHLARNING O'RGANILISHI

Sayfullayeva Ra'no Alijon qizi

Samarqand davlat universiteti, filologiya fakulteti 4-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada olmoshlarning o'zbek tilshunosligida o'rganilishi, olimlarning olib borgan tadqiqot va izlanishlari va manbaalarning guruhlariga tasniflanishi haqida so'z yuritiladi

Kalit so'zlar: lug'aviy birliklar, lingvistik tabiat, leksik-grammatik tizim, S.Ashirboyev, olmoshlar evolyusiyasi

KIRISH

O'zbek tili birliklarini (jumladan, barcha so'z turkumlariga oid lug'aviy birliklarni) fonetik, fonologik, morfologik, leksik, semantik, stilistik, pragmatik jihatdan o'rganish keng ko'lamda amalga oshirilmoqda. Binobarin, bu borada hal etilishi va chuqur o'rganilishi lozim bo'lgan muammolar anchagina. Bugungi kunda bo'layotgan jamiyatdagi o'zgarishlar, taraqqiyot tilimizda ham o'z aksini topmoqda. Tilning muhim elementi hisoblanadigan so'zning lingvistik tabiati, shakl va ma'no xususiyatlari, uning nutqiy jarayonda tutgan o'rni qadimdan tadqiqotchilarning diqqatini tortib kelmoqda. So'zlarning inson, narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat- holat singlarilarni ifodalashdagi o'ziga xos jihatlarini belgilash maqsadida ularni muayyan guruhlar va turkumlarga ajratgan holda tahlil etish borasida tilshunoslar yakkildirlar.

O'zbek tili leksik-grammatik tizimida alohida xususiyatlarga ega bo'lgan olmoshlar ham so'z turkumlari orasida mustaqil guruh sifatida e'tirof etib kelinmoqdaki, bu e'tirof ma'lum nazariya asoslarga ega.

Asosiy qism

So'z turkumlarining, jumladan olmoshlarning o'zbek tilshunosligida o'rganilishi haqida S.Ashirboyevning "O'zbek tili grammatik qurilishining o'rganilish tarixidan (1875-1917 yillardagi rus turkologlari asarlari asosida)" mavzusida yozilgan nomzodlik dissertatsiyasi va J. Eltazarovning "So'z turkumlari haqida lingvistik nazariyalar" nomli monografiyasida ma'lumotlar batafsil berilgan¹⁶.

Olmoshlar masalasi yoritilgan ilmiy manbalarni 3 guruhga ajratib qarash maqsadga muvofiq:

1. Olmosh tarixiy nuqtai nazardan yoritilgan asarlar. O'zbek tili tarixiy morfologiyasining ismlar silsilasida qaraladigan olmoshlar qadimiy turkumlardan bo'lib, ularning shakllanishi va taraqqiyoti G'.Abdurahmonov va Sh.Shukurovning "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi", J.Hamdovning "O'zbek tili tarixi. II qism. Tarixiy morfologiya. Birinchi bo'lim" kabi asarlarda, H.Ne'matovning ayrim ishlarida tadqiqot obyekti bo'lgan hamda o'zining tegishli ilmiy-nazariy bahosini olgan. O'zbek tilshunosligida olmoshlar tadqiqiga bag'ishlangan sezilarli ishlardan biri Yusupovning kuzatishlari bo'lib hisoblanadi. Olimning "Eski o'zbek adabiy tilida olmoshlar (XV-XVI asrlar)" deb nomlangan monografiyasida Alisher Navoiy va uning zamondoshlari asarlarida, XV-XVI asrlarda yuzaga kelgan yozma yodgorliklarda o'z ifodasini topgan olmoshlarning barcha turlari aniqlangan va tavsiflangan. Eski o'zbek tili va hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanilgan va qo'llanilayotgan olmoshlarning asosiy leksikgrammatik hamda semantik farqlari, o'ziga xos xususiyatlari ishonchli dalillar asosida ko'rsatib berilgan.¹⁷ Muallif olmoshlar xususidagi u yoki bu fikrni tasdiqlash maqsadida XIXII asrlarda yaratilgan yozma yodgorliklar hamda hozirgi o'zbek tili va uning shevalaridan to'plangan materiallardan qiyosiy foydalangan. Rus va turkiy tilshunosliklar hamda o'zbek tilshunosligida olmoshlarni o'rganishga bag'ishlangan qator ishlar B.Yusupovning monografiyasida tahlil qilingan va ularning ayrimlariga munosabat bildirilgan. Tadqiqotga berilgan ilovalar ham ilmiy jihatdan ahamiyatlidir. Ilovalardan ma'lum bo'lishicha, XV-XVI asrlar eski o'zbek tilida ifodasini topgan 64 ta olmosh (men, sen, ul, u, nimarsa, kimsa va boshqalar), qayd etilgan davrda qo'llangan 48 ta olmoshning asli turkiy ekanligi, 9 ta arab tilidan o'zlashtirilgan (jam'i, koffa, biajmaihim va boshqalar), 7 ta fors-tojik tillaridan olingan (hamin, hamon, tobakay va boshqalar). Ilovalardan XV-XVI asrlarda qo'llangan olmoshlarning hozirgi o'zbek adabiy tilidagi shakllarining qiyosiy jadvali ham joy olgan.

U. Sanaqulovning doktorlik dissertasiyasida olmoshlar evolyusiyasi xususida ham so'z yuritilgan. Unda To'nyuquq, Kultegin, Oltin yoruq kabi yozma yodgorliklar tilida qo'llangan ban (men), na, kanty (kandy), o'z, qamug' - qamuq (hamma, barcha), alqu (hamma), anaqaya (ana-mana), sa-si (sen), yshyl, oshal, shyl, ysh, oshny, ashny, na-ns, nschyk, mlyk, nstsk, nsgu, nssha, qay, qach, qan, qanda, qayan singari olmoshlar tahlil qilingan. Ilovadagi 12-

jadvalda VII-X asrlarda, 13-jadvalda XI-XIV asrlarning yodgorliklari tilida qoʻllangan olmoshlar sanab oʻtilgan.

2. Hozirgi oʻzbek tilidagi olmoshlar maxsus tadqiq qilingan yoki olmoshlar masalasi ham tilga olingan asarlar. Mazkur soʻz turkumi monografik yoʻnalishda ham oʻrganilgan. Masalan, X.Komilovning “Oʻzbek tilida son va olmosh” asari va I.Suyarovning “Hozirgi oʻzbek adabiy tilida olmosh” mavzuyidagi nomzodlik dissertatsiyasi bu boradagi yirik tadqiqotlardan boʻlib hisoblanadi. Ushbu ishlarda olmoshlarning lingvistik tabiati, ayniqsa, grammatik xususiyatlari toʻgʻrisida atroflicha mulohazalar yuritilgan, stilistik xususiyatlariga ham qisman toʻxtalib oʻtilgan.

3. Olmoshlarning ayrim turlarining stilistik xususiyatlari yuzasidan fikr bildirilgan yoki maʼlum darajada yoritilgan asarlar. Bu ishlar sirasiga R.Qoʻngʻurov S.Karimov, B.Isabekov, T.Akramov va N.Fozilovalarning maqolalari kiradi. Jumladan, R.Qoʻngʻurovning «Olmosh stilistikasiga doir ayrim mulohazalar» nomli maqolasida kishilik, koʻrsatish, soʻroq, belgilash, gumon olmoshlarining uslubiy xususiyatlari, ularning asosiy maʼnolari bilan bir qatorda qoʻshimcha maʼnolar kasb etishi, bunday holat esa badiiy-estetik vazifani bajarishga xizmat qilishi koʻrsatib berilgan.

Xulosa

Maʼlum boʻldiki, oʻzbek tilshunosligida mustaqil soʻz turkumlaridan sanaladigan olmoshlar yuzasidan bir qator ishlar amalga oshirilgan. Ularda olmoshning turlari aniqlangan, maʼnoviy xususiyatlari yuzasidan kuzatishlar olib borilgan, mazkur soʻz turkumini yaxlit hodisa sifatida tadqiq etish yoʻllari koʻrsatib berilgan.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Аминова С. Она тили дарсларида ноанъанавий усуллар // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 1995. – № 1. – Б. 17-18.
2. Давлат таълим стандартига шарҳ: Она тили // Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. – Таълим тараққиёти. Ахборотнома, 1-махсус сон. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 46-54.
3. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Akademik litseylarning 1-2-3-bosqich talabalari uchun darslik. T.: Xalq merosi, 2013.
4. Mahmudov N., Nurmonov A. va boshqalar. Ona tili. 5-sinf. Oʻqituvchilar uchun qoʻllanma. – Toshkent: Maʼnaviyat, 2004. – 176 b.
5. Mahmudov N. va boshqalar. Ona tili. 7-sinf. / Oʻqituvchilar uchun qoʻllanma. – Toshkent: Maʼnaviyat, 2005. – 141 b.